

Un nou impuls, però per a quina Europa?

Étienne Balibar

Europa ha mort. Visca Europa? En un any en què estaven convocades eleccions al Parlament Europeu (que per primera vegada havia de tenir la capacitat d'elegir el president de la Comissió), les paradoxes i les incerteses de la construcció europea no han desaparegut, ni molt menys, dels titulars de premsa.

D'una banda hi ha les veus de Cassandra que anuncien l'amenaça de paràlisi i dissolució, per tal com cap de les receptes aplicades ha resolt la contradicció inherent a una construcció política el principi de la qual implica l'antagonisme entre els interessos dels seus membres. La recessió a hores d'ara és permanent; han crescut les desigualtats entre nacions, generacions i classes socials; el sistema polític està bloquejat; i les poblacions manifesten una animadversió radical

envers les institucions europees, envers la construcció europea com a tal.

D'una altra, els qui assumeixen el mètode Coué d'autosuggestió s'afanyen a destacar qualsevol signe «no negatiu» per tal d'assegurar que, una vegada més, el projecte europeu avança amb les crisis i es relança, tot posant els interessos generals per damunt de les divergències. La feblesa d'aquesta mena d'afirmacions rau, sens dubte, en el fet que, ben mirat, tots els signes invocats (la unió bancària, per exemple) són mesures a mitges, iniciatives que comporten innovació però alhora limitacions.

No es pot titllar de ridícules aquesta mena d'afirmacions per una raó de necessitat: les economies d'Europa són massa interdependents, les societats europees estan massa lligades per mecanismes comuns. Hi ha molts motius per a témer, en conseqüència, la catàstrofe que significaria un desballestament de la Unió. Però aquest argument en basa en el supòsit que en història i en política la continuïtat guanya sempre, la qual cosa implicaria a més que la crisi és merament conjuntural.

Així doncs, aquests arguments s'anul·len els uns als altres i només poden conduir a disputes retòriques. El que hi manca és profunditat històrica, que permetria entendre la naturalesa de la «gran crisi» actual amb la perspectiva d'un procés que dura cinquanta

Étienne Balibar (Avallon, França, 1942) és filòsof i pensador polític. Fou deixeble de Louis Althusser a l'École Normale Supérieure de París, i coautor de *Per llegir El Capital*. Ha estat professor a la Universitat París X i a la Universitat de Califòrnia. Autor, entre altres, de *Nosaltres, ciutadans d'Europa?* i de *Raça, nació i classe* (amb Immanuel Wallerstein). Aquest article aparegué originalment a *Belgrade Journal of Media and Communications*, 6 (2014) i també a *Eurozine* (11 de febrer de 2015). Original en francès traduït per Anidjar. © Étienne Balibar / Belgrade Journal of Media and Communications © Eurozine.

anys. El que cal és una anàlisi més exigent de les contradiccions que podem copsar d'aquesta manera al cor de la construcció institucional, i particularment pel que fa a la confusió i el solapament d'estratègies polítiques i lògica econòmica. Finalment, convé fer una avaluació més radical dels canvis que ja s'han esdevingut en el nivell de la distribució de poders i de la definició dels actors, l'espai de confrontació entre projectes alternatius. No podré esgotar, òbviament, totes aquestes qüestions, però tractaré d'esbossar el que em semblen les tres principals dimensions d'anàlisi de la crisi i de la seua resolució en un sentit o en un altre.

La primera dimensió té a veure amb la història. Sense la història difícilment podríem entendre que la transformació d'Europa en un sistema postnacional es correspon amb les tendències actuals, que no es poden reduir a un «projecte» o a un «pla». Tampoc podríem entendre per què la seua forma i el seu resultat són tan incerts. Hem d'insistir en dos fets, un que és ben conegut pels historiadors i un altre que sol ser escassament atès en els debats entre partidaris i detractors del federalisme, sobretot quan no van més enllà del debat sobre l'arquitectura jurídica d'Europa.

La història de la construcció europea és suficientment prolongada per haver passat per moltes fases i etapes diferents, totes lligades a les transformacions que ha conegut el «sistema món».¹ Convé identificar la coherència que pot haver-hi entre les successives extensions del sistema europeu i la creixent complexitat de les institucions que n'asseguren la integritat alhora que gestionen un equilibri inestable entre la sobirania

nacional i la governança comuna. Hom pot identificar raonablement tres etapes: la primera, de la Comunitat Europea del Carbó i l'Acer (CECA) a l'endemà dels esdeveniments de 1968 i la crisi del petroli (sense oblidar el colp de gràcia de Richard Nixon al sistema de Bretton Woods);² la segona etapa, dels primers anys setanta a la caiguda de la Unió Soviètica i la reunificació alemanya el 1990; finalment, la tercera etapa, de l'ampliació a l'Est a la crisi generada per la punxada de la bombolla especulativa als Estats Units el 2007 i, a Europa, per la fallida de Grècia que fou evitada en el darrer moment, en condicions ben conegudes, el 2010.

És el moment actual el començament d'una nova fase? Crec que sí, tot i que les tensions que podem observar són tan sols la conseqüència d'una entrada forçada en la globalització, que ha dominat la política de la Unió al llarg de vint anys, o potser per una raó molt concreta: les tensions nacionals i socials han arribat a un punt de ruptura. Ha començat un nou període d'incertesa i fluctuacions i, amb aquest, l'adveniment d'una nova cruïlla els termes de la qual són imprevisibles.

D'ací la importància del segon punt, perquè és un error creure que l'evolució de la construcció europea segueix un camí lineal les úniques variables del qual serien l'avanç o el retard en relació amb un «projecte». Ben al contrari, cada etapa ha implicat un conflicte entre diversos camins possibles.

La primera etapa, després de 1945, forma part del context de la Guerra Freda, i també de la reconstrucció dels sistemes industrials i la institució de règims de seguretat social a Europa occidental. Hi havia una forta tensió entre la integració

en l'esfera d'influència nord-americana i la cerca d'un renaixement geopolític i geoeconòmic d'Europa (que anava de la mà, de fet, amb la millora del model social europeu). Aquest segon factor, en un marc capitalista, òbviament, és el que en la pràctica hi va prevaler.

El mateix val per a l'etapa més recent, però amb un resultat invers, que no ha tingut com a eix l'hegemonia nord-americana, avui en declivi, sinó la incorporació al capital financer globalitzat. La partida decisiva es va jugar a Alemanya, on el canceller Schröder (1998-2005) va optar finalment per la competitivitat industrial sobre la base de salaris baixos.

La qüestió clau és entendre com es va decidir aquestes opcions, com funcionaven; com es va transformar l'equilibri de forces en la fase intermèdia, la de l'eix franco-alemany i la «Gran Comissió» presidida per Jacques Delors (1985-1995). Fou en aquest moment que va aparèixer el projecte d'un avanç conjunt, supranacional, amb la creació d'una moneda comuna i el desplegament de l'«Europa social», que teòricament havien de ser pilars del «gran mercat». Ja sabem que la primera ha passat a ser la institució central de la Unió (encara que alguns estats membres no hi participen), mentre que la segona s'ha reduït a acordar alguns ajustaments formals en matèria de legislació laboral. Necessitem una història detallada d'aquest tombant, que revelaria les responsabilitats individuals, però també les causes polítiques objectives, entre les quals cal no oblidar —a més de les pressions neoliberals— la incapacitat dels sindicats europeus de fer valer el seu pes en les decisions comunitàries. Els sindicats estan massa condicionats pel provincialisme de les

seues seccions i pel desequilibri de forces, en un temps de deslocalitzacions. Aquesta és una lliçó important de cara al futur.

La construcció europea sempre té alternatives, però la possibilitat de fer-les operatives és contingent: depèn de forces i projectes que no sempre són a l'abast.

La segona dimensió és l'economia. Ara bé, cal entendre l'economia en conjunt, incloent-hi per tant totes les seues determinacions. Això vol dir, d'entrada, que no hi ha economia al marge d'una dimensió social o de les opcions que hom pot fer a favor o en contra de determinades estructures de desigualtat o de certes inversions, a favor o en contra de determinades relacions socials al món dels negocis o pel que fa al consum, a favor o en contra de la protecció dels treballadors i la seua qualificació enfront de les extravagàncies de la flexibilitat. Per consegüent, no hi ha separació entre economia i política: perquè no es pot definir cap política al marge de les restriccions econòmiques —una cosa que ningú voldrà admetre fàcilment— però també perquè no hi ha economia que no siga alhora un conjunt de decisions o d'opcions (col·lectives) i el resultat d'una determinada correlació de forces.

Aquesta és la realitat que nega tothora el discurs neoliberal en nom de la idea que «no hi ha alternativa» a les exigències del benefici financer. Però aquest discurs és precisament un instrument de la correlació de forces. Poc després que fos operatiu gràcies a la pressió dels mercats, a la conversió dels governs a les «polítiques d'oferta» i a l'acció concertada de la Comissió Europea, ja en podem veure els efectes. Han dut la societat europea a la vora d'una explosió, han menat la població a la desesperació, sense aportar

cap millora real a l'economia en l'aspecte de la competència internacional.

Mirarem de guanyar precisió. Una de les fonts de benefici per al capital a l'Europa d'avui ha pres una forma particular, allò que alguns marxistes anomenen «acumulació per desposseïció», tot i que els recursos a què hom recorre ara no són ja els tradicionals «béns comuns» o la propietat individual.³ Es tracta més aviat d'un conjunt de drets i prestacions lligades als serveis públics que conformen la «propietat social».⁴

Des de les darreries del segle XIX, la lluita de classes i la política social havien aportat a les classes treballadores un nivell de vida que se situava per damunt del mínim definit per una «competència lliure i sense traves», i això implicava una certa limitació de les desigualtats socials. Avui assistim a un doble moviment en direcció oposada en nom de la competitivitat i del control del deute públic. Cal reduir els salaris reals del treball i fer-los precaris per tal de ser més «competitius», alhora que el desenvolupament del consum de masses segueix sobre la base del poder adquisitiu dels assalariats o, més aviat, de la seua capacitat d'endeutament. Hom pot imaginar fàcilment les estratègies de «delimitació», els mecanismes de diferenciació social o generacional que permeten ajornar l'explosió de la contradicció que hi ha entre objectius tan incompatibles. En darrer terme, aquesta contradicció no pot sinó agreujar-se, sense parlar dels riscos sistèmics que implica una economia basada en el deute.

La integració europea està orientada, d'aquesta manera, cap a un neoliberalisme quasi-constitucional, amb una conseqüència ulterior: que soccava les seues bases polítiques i morals. La possibilitat de superar els

antagonismes històrics en una construcció postnacional on la sobirania seria compartida, pressuposava la convergència tendencial dels estats, des de la triple perspectiva de la complementarietat de les capacitats, l'harmonització dels recursos i el reconeixement mutu dels drets. Però el triomf del principi de competència ha generat un agreujament constant de les disparitats. En comptes d'un codesenvolupament de les regions d'Europa, el que veiem és una polarització que s'ha aguditzat enormement arran de la crisi. La distribució de les capacitats industrials, de les oportunitats d'èxit, dels recursos educatius, és cada vegada més desigual. De fet, si considerem la trajectòria del continent en el seu conjunt d'ençà de 1945 podem concloure que una gran divisòria entre Nord i Sud ha substituït ara la divisòria Est-Oest. I tot i que aquesta separació no es materialitza en un mur, sí que comporta una absorció unilateral de recursos.

Quin paper fa Alemanya en aquest sistema basat en el desenvolupament desigual? Era fàcil preveure que la unificació, després de mig segle de divisió, conduiria a un ressorgiment del nacionalisme. Igualment previsible era la reconstitució d'una *Mitteleuropa*, on empreses i subcontractistes alemanys es beneficiarien a cor què vols dels recursos que oferia una força de treball «de salaris baixos i capacitats tècniques altes», i que això generaria un avantatge competitiu en relació amb altres països europeus.⁵ El que s'hauria d'haver evitat és que aquests dos factors es transformaren en hegemonia política (bé que «a contracor», com s'ha posat de moda dir).⁶

Per la posició central que Alemanya ha reeixit a ocupar, pot fer servir els recursos de l'economia europea, o fins i tot les seues

febleses (com ara la possibilitat d'obtenir finançament a tipus negatius als mercats financers, que són compensats pels alts tipus aplicats a altres països), alhora que l'especialització de la indústria alemanya es veu afavorida en l'exportació fora d'Europa. Alemanya es troba doncs –provisionalment– en el punt en què es concentren els avantatges nacionals del desenvolupament desigual. Sobretot perquè s'ha implicat –relativament– menys que altres (França, en particular) en la finançarització de tipus neoliberal.⁷

Però l'efecte d'hegemonia té altres raons, que van de la manca de mecanismes de deliberació, d'elaboració col·lectiva de les polítiques econòmiques «comunes», a l'estupidesa de les actituds defensives d'altres governs (el francès, particularment, que no es compromet mai a impulsar fórmules alternatives de desplegament de les institucions supranacionals). El resultat de tot plegat és que aquesta hegemonia agreuja la divisòria entre «l'Europa dels rics» i «l'Europa dels pobres». És a hores d'ara una part dels obstacles estructurals a la construcció europea. La voluntat que hom sol atribuir a la cancellera Merkel de «reviscolar Europa» no alterarà gens ni mica aquesta situació. La «qüestió alemanya» d'Europa ha vingut per estar-se.

I tanmateix, des de la perspectiva de la ideologia i els objectius del neoliberalisme, la situació actual és una mica paradoxal. En un moment en què podem observar replantejaments, en què els economistes de l'FMI se sumen a la crítica de l'austeritat –que genera recessió i augmenta la insolvència dels països endeutats– tot fa pensar que Europa, com a unitat econòmica, és la regió del món menys procliu a una reactivació de l'economia. No hi ha explicació sen-

zilla d'aquesta paradoxa, certament, però podem adduir-hi unes quantes causes de caire ideològic.

Algunes tenen a veure amb la projecció sobre la moneda única del model propi de l'ordoliberalisme d'independència absoluta del Banc Central en relació amb els objectius de la política econòmica «real». D'altres tenen a veure amb una mena de mala consciència de les classes dirigents europees, les quals, després d'haver fet més concessions que altres a les polítiques d'inspiració keynesiana, ara veuen qualsevol intent de reactivar l'economia pel costat de la demanda i la millora dels nivells de vida de les classes populars com un perill mortal de retorn a la lògica del capitalisme «social».

Finalment, crec que no hem de descartar un altre tipus de càlcul, més sinistre, exemplificat en l'entestament amb què s'han dut a terme el desballestament i la colonització de l'economia grega sota el pretext de les «reformes estructurals». La idea és que per molt negatives que puguin ser les conseqüències de l'austeritat i el monetarisme per a la prosperitat general, tanmateix creen les condicions per a un augment dels beneficis, si més no en el cas de determinades inversions (de capital): aquelles que, «europees» o no, ja s'han desterritorialitzat en gran mesura i poden deslocalitzar instantàniament les seues activitats i traslladar-les d'un emplaçament a un altre. Per descomptat, aquest càlcul sols és políticament viable mentre la «destrucció creativa» no afecte massa profundament el vincle social i la cohesió de les nacions dominants, una cosa que de cap manera està garantida.

Aplicat a Europa, el projecte neoliberal no mena a la transformació del seu objecte: tendeix a la seua desaparició.

El que s'ha dit ja explica el fet que les diverses dimensions de la crisi es combinen de manera que van conduint la construcció europea a un punt d'inflexió que esbossa en la pràctica una nova fase, però d'acord amb orientacions que són radicalment incompatibles les unes amb les altres. Tanmateix, ni la cristallització del conflicte ni l'evolució d'aquest és possible fora d'un espai polític de confrontació i de representació. Una cosa i l'altra depenen clarament de la manera com es resoldrà el doble problema de la legitimitat i de la democràcia. Aquesta és la tercera dimensió sobre la qual vull insistir. Com abordar-la de manera realista?

Cal, d'entrada, defugir el fals debat entre els discursos «sobiranistes» i «federalistes», que realment es basa en una oposició entre dues situacions igualment imaginàries: d'una banda, la idea de les comunitats nacionals, i quasinaturals, a les quals sempre seria possible retornar per tal de fonamentar la legitimitat de les institucions en l'expressió de la voluntat general. D'altra, la idea d'un virtual *demos* europeu, el qual se suposa que està cridat a constituir-se i a expressar-se per si mateix pel fet que n'hi ha una estructura representativa d'àmbit supranacional.

La primera idea no tan sols fa abstracció de les condicions sota les quals la sobirania nacional tradueix la capacitat (de la majoria de la població) per a influir en les decisions dels governs. També fomenta la ficció d'una legitimitat inalterada de l'estat nació com l'únic marc dins del qual els ciutadans poden fer valer els seus drets. A la inversa, la segona idea es tanca en una visió procedimental de la legitimitat. No qüestiona els processos polítics que han conferit efectivament a la representació

democràtica la seua funció constitutiva en la història dels estats nació.

Cal tenir present el fet que, per incoherent que pugui semblar, el sistema polític europeu és ja un sistema mixt, en el qual existeixen molts nivells de responsabilitat i autoritat. És molt més federal del que percep la majoria dels ciutadans, però també menys democràtic del que diu que és, per tal com la divisió de poder entre les instàncies comunitàries i nacionals permet a cadascuna d'elles organitzar la seua irresponsabilitat i bloqueja la formació de contrapoders.

Aquest sistema no ha estat mai estable, però la crisi actual l'ha desestabilitzat encara més, amb l'aparició al seu si d'una institució quasi sobirana: el Banc Central «independent», localitzat en la intersecció entre les finances públiques dels estats i els mercats financers internacionals. L'ascens del banc a un paper estel·lar no reflecteix simplement el poder de la tecnocràcia, ni és una conseqüència de l'assalt del capital privat. És més aviat un intent de «revolució des de dalt» en una època en què el poder polític ja no està separat del poder econòmic i, sobretot, del poder financer.⁸ La qüestió és si pot assolir un nou règim de sobirania i quines alternatives s'hi poden oposar.

D'ací la segona confusió que cal aclarir, que té a veure amb la relació entre legitimitat i democràcia. Si ens atenim a una definició realista, no ideològica, de la legitimitat dels sistemes polítics, no es pot pretendre que l'única legitimitat efectiva siga la derivada dels procediments democràtics: la història demostra el contrari. Sabem que en situacions dites excepcionals, estructures autoritàries de diversos tipus reclamen i obtenen tot sovint la delegació

de poders de les poblacions, amb o sense procediment constitucional. Tanmateix, el que crida l'atenció de la situació actual és que la urgència de frenar els atacs especulatius contra la moneda única i la necessitat associada d'una instància capaç de regular un sistema financer que feia aigües, no han aportat cap nova legitimitat de la Comissió de Brussel·les. Conseqüentment, enfront de les iniciatives «extraordinàries» del Banc Central Europeu (BCE) i del seu president, els governs i els caps d'estat han pogut presentar-se com els únics guardians de la sobirania popular i del dret dels pobles a l'autodeterminació. La democràcia s'ha vist escurçada des dels dos caps i el sistema polític en conjunt ha fet un pas cap a la «desdemocratització».

L'experiència fa ben convenient una mirada retrospectiva cap als mecanismes històrics i les causes que privilegiaven els estats nació en termes de legitimitat del poder. Algunes d'aquestes causes, per simplificar, tenen a veure amb la força afectiva de la ideologia nacional o nacionalista, en particular –tot i que no exclusivament– en societats que han forjat la seua consciència col·lectiva en la resistència als successius imperialismes que pretenien la destrucció de la seua identitat i la supressió de la seua història.

Però si mirem enrere, hi ha un altre factor que ha assolit una significació estratègica i que mostra per què la forma nació no disposa d'una capacitat absoluta de legitimitat i per què la legitimitat democràtica de l'estat nació és contingent i depèn de les condicions econòmiques i socials, i no només de les formes del procediment representatiu o de la idea de la «sobirania del poble». Aquest factor és,

sobretot als països de l'Europa occidental, la transformació que va suposar el pas de l'estat «vigilant nocturn» a l'estat del benestar, que va prendre la forma d'un estat nacional del benestar, on la conquesta de drets socials estava estretament relacionada amb la reestructuració periòdica de la pertinença nacional (el cas de l'època posterior a les dues guerres mundials i, a França, de les guerres colonials).⁹ Això explica per què la gran massa dels ciutadans ha vist en la nació l'únic marc per al reconeixement i la integració en la comunitat i per què aquesta dimensió cívica de la nacionalitat s'ha erosionat (o es resol en un «populisme» basat en l'expulsió dels estrangers) quan l'estat comença, de fet, a funcionar no com un contenidor de la ciutadania social, sinó més aviat com un espectador impotent de la seua degradació, o fins i tot com un instrument actiu de la seua desconstrucció.

A l'Europa d'avui, així doncs, la crisi de legitimitat democràtica rau en el fet que els estats nacionals no tenen els mitjans ni la voluntat per a defensar o renovar el «contracte social», així com en el fet que les instàncies de la Unió Europea no estan predisposades a cercar les formes i el contingut d'una ciutadania social d'un nivell més alt. Tanmateix, potser un dia es veuran forçades a fer-ho per la insurrecció de les poblacions o per una sobtada presa de consciència dels perills morals i polítics als qual s'exposa Europa amb la combinació d'una dictadura «per dalt» a mans dels mercats financers i un greu malcontentament antipolític «per baix» arran de la precarització de les condicions de vida, el menyspreu pel treball i el saqueig de les perspectives de futur.

Però la descripció d'aquest *impasse* inclou també algunes lliçons, tot i que gens

concloents, pel que fa a la possible via d'eixida. Malgrat les dificultats del temps present i la frustració que provoquen les oportunitats perdudes, cal confiar que el pessimisme de l'experiència no esgotarà totalment els recursos de la imaginació, que també es nodreix d'una millor comprensió dels fets. La introducció d'elements democràtics en les institucions comunitàries ja seria, com a tal, un contrapès davant la «revolució conservadora» en marxa.¹⁰ Però això per si sol no defineix una política. Allò rellevant són les prioritats d'Europa, si posa o no l'accent en l'ocupació, la inserció social de les generacions joves, la reducció de les desigualtats i la distribució equitativa de la fiscalitat aplicada als beneficis financers. Un impuls d'aquesta mena només és possible si els moviments socials o els «indignats» morals s'enforteixen, més enllà de les fronteres nacionals, si són capaços de reconstruir una dialèctica de poder i oposició en el conjunt de la societat europea. La «contrademocràcia» ha de venir al rescat de la democràcia.¹¹

La legitimitat de la construcció europea no s'aconsegueix per decret. Tampoc es pot inventar a cop d'arguments jurídics. Només pot ser el resultat tendencial d'un procés a través del qual Europa esdevindria el tema i el marc dels conflictes socials, ideològics, emocionals, en una paraula: polítics, que afecten el seu futur. Paradoxalment, Europa esdevindrà una construcció política duradora quan serà qüestionada –fins i tot en termes violents– no en nom d'un passat que ha deixat de banda, sinó en nom d'un present en què actua com a factor de divisió i d'un futur que pot obrir o tancar. Una Europa governable seria sens dubte una Europa democràtica, no oligàrquica o

tecnocràtica. Però una Europa democràtica no és l'expressió d'un *demos* abstracte: és una Europa en la qual les lluites populars es multipliquen i esdevenen un obstacle a la confiscació del poder de decisió.

Resistir a la desdemocratització no és suficient per a cristal·litzar un lideratge històric, però és condició necessària per a «refer Europa».

La crisi europea actual, que pot ser definida clarament com a existencial perquè confronta els seus ciutadans amb eleccions radicals, i en darrer terme amb la qüestió de «ser o no ser», té una de les seues arrels en el fet que les institucions i els poders hi han patit un desequilibri sistemàtic, han treballat contra la possibilitat que els pobles participaren en la seua pròpia història. Però la crisi s'ha precipitat també pel fet que les institucions europees han deixat de funcionar, deliberadament, com a espai de solidaritat entre els seus membres, d'iniciativa davant els riscos de la globalització. Més aviat han esdevingut un instrument de penetració de la competència mundial en el cor de l'espai europeu, prohibint les transferències entre territoris i descoratjant les empreses comunes, rebutjant qualsevol harmonització «des de dalt» dels drets i els nivells de vida, i convertint cada estat en depredador potencial dels seus veïns.

Només es pot sortir d'aquesta espiral autodestructiva substituint una competència per una altra: substituint la competència en salaris, per exemple, en fiscalitat i en tipus d'interès aplicats al deute, per la competència en el terreny de la devaluació, com han proposat alguns partidaris del retorn a les monedes nacionals.¹² Només podrem sortir-ne per la via de la invenció i la de-

fensa tenaç d'una altra Europa distinta de l'Europa dels banquers, dels tecnòcrates i dels aprofitats de la política. Una Europa de conflictes entre models antitètics de societat, no entre nacions en cerca de les seues identitats perdudes. Una Europa de justícia global, capaç d'inventar i de proposar al món estratègies revolucionàries de desenvolupament i formes més àmplies de participació col·lectiva, però capaç també d'assumir i d'adaptar a les seues condicions aquestes estratègies i formes de participació si es dóna el cas que han estat formulades en altres parts del món. Una Europa dels pobles, és a dir, del poble i dels ciutadans que la construeixen. □

Traducció de Jaume Soler

1. Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis: An Introduction*, Durham, Yale University Press, 2004.
2. En el sistema de Bretton Woods (1946-1971) el dòlar nord-americà estava indexat a l'or, mentre que altres monedes estaven indexades al dòlar. L'agost del 1971 el president Nixon decidí abolir la convertibilitat del dòlar en or.
3. David Harvey, *The New Imperialism*, Oxford, Oxford University Press, 2003.
4. Robert Castel i Claudine Haroche, *Propriété privée, propriété sociale, propriété de soi*, París, Fayard, 2001.
5. Pierre-Noel Giraud, *L'Inégalité du monde. Economie du monde contemporain*, París, Gallimard, 1996.
6. «Europe's Reluctant Hegemon», *The Economist*, 15 de juny, 2013.
7. Gérard Duménil i Dominique Lévy, *La grande bifurcation. En finir avec le néolibéralisme*, París, La Découverte, 2014.
8. Étienne Balibar, «Union européenne: la révolution par en haut?», *Libération*, 21 de novembre, 2011.
9. E. Balibar, *Equaliberty: Political Essays*, trad. James Ingram, Durham, Duke University Press, 2014.
10. Jürgen Habermas, *The Crisis of the European Union: A Response*, trad. Ciaran Cronin, Cambridge, Polity Press, 2012.
11. Pierre Rosanvallon, *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust*, trad. Arthur Goldhammer, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
12. Vegeu, per exemple, Jacques Sapir, *Faut-il sortir de l'euro?*, París, Seuil, 2012.